

BUYUK IPAK YO'LI: KECHA, BUGUN VA ERTAGA

Aziza Rajabboyeva

Namangan davlat universiteti Tarix yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada dunyo xalqlari iqtisodiy va madaniy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan Buyuk Ipak yo'lining shakllanish jarayoni, yo'nalishlari, shuningdek, ahamiyatini yo'qolib borishi, uning sabab va oqibatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Buyuk Ipak yo'li, Sharq, Markaziy Osiyo, Xitoy, Hindiston, Xorazm, Lazurit yo'li, Chjan Szyan, ipak, Karl Rixtgofen, Buyuk geografik kashfiyotlar, YuNESKO, TRASEKA.

Buyuk Ipak yo'li – qadimda Sharq bilan G'arbni bo'g'lab turgan savdo yo'li, insoniyat rivojlanishi tarixining, uning birlashuvga hamda madaniy qadriyatlari bilan almashishga, hayotiy fazo-yu mahsulotlarini sotish uchun bozorlarga erishishga intilishining o'ziga xos bo'lgan hodisasi. Dengiz, okean yo'llari ochilmasdan oldin bu yo'llar muhim ahamiyat kasb etgan. Sharqda aytiladigan naqlga qaraganda: “O'tirgan – bo'yra, yurgan – daryo”. Harakatlanish – bu hayotdir, sayohat qilish, jahongashtalik doimo taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan edi. Insoniyat tarixida eng ulkan bo'lgan ushbu qit'alararo savdo yo'li Yevropa va Osiyoni bir-biriga bog'lab, o'tmishda antik Rim davlatidan to Yaponiyaning qadimgi poytaxti Nara shahrigacha cho'zilgan edi. Albatta, Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo o'tmish qa'riga cho'kkan qadim-qadim zamonlardan beri olib borilar edi, lekin bu kelgusida bunyod etilgan Buyuk yo'lining alohidagi qismlari edi.

Savdo aloqalari hosil bo'lishiga Markaziy Osiyo tog'larida yarim qimmatbaho toshlar – Sharqda nihoyatda qadrlangan lazurit, nefrit, aqiq, feruzalar qazib chiqariladigan konlarni topib, qazib olish ko'p jihatdan ko'maklashgan. Masalan, Markaziy Osiyodan Eronga, Mesopotamiyaga va hatto Misrga lazurit toshi yetkazib beriladigan “Lazurit yo'li” mavjud edi¹. U bilan bir paytda “nefrit yo'li” ham mavjud bo'lgan bo'lib, bu yo'l Xotan va Yorkend tumanlarini Shimoliy Xitoy mintaqalari bilan bog'lar edi. Bundan tashqari, Old Osiyo mamlakatlariga So'g'diyona va Baqtriya davlatlaridan aqiq toshlari olib ketilar edi, Xorazmdan esa feruza keltirilgan. Bu yo'nalishlarning barchasi oxir-oqibat Buyuk ipak yo'lga kirib mujassamlashgan.

Markaziy Osiyodan g'arbga va janubga o'tkazilgan karvon yo'llarini hamda Xitoydan Sharqiy Turkistonga olib boradigan yo'llarni o'zaro bog'lab bergan buyuk yo'lining haqiqiy boshlanishini tarixchilar eramizdan avvalgi ikkinchi asrning

¹ Mo'minov Ibrohim. “Aba”. / O'zbek sovet ensiklopediyasi. – T., 1971. – B. 23.

o'rtalarida, deb hisoblaydilar, o'sha davrda xitoyliklar uchun ilk bora G'arb o'lkalari – Markaziy Osiyo davlatlari kashf etilgan edi.

Qadimda va o'rta asrlarda Sharq va G'arb mamlakatlarini ilk bor o'zaro bog'lagan qitalararo karvon yo'li (miloddan avvalgi II asr – milodiy XV asr). Buyuk ipak yo'li atamasi ushbu yo'ldan tashilgan qimmatbaho tovar – Xitoy ipagi bilan bog'liq. G'arb mamlakatlari uzoq vaqtgacha ipakchilik sirasrorlaridan bexabar bo'lishgan.

Buyuk Ipak yo'li atamasi qadimda ishlatilmagan. Buyuk ipak yo'lini tarixiy, geografik va madaniy jihatlarini ilmiy o'rganish amalda ko'plab mamlakat olimlari tomonidan XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Uni tadqiq etishga G'arbiy Yevropa, Rossiya va Yaponiya olimlari salmoqli hissa qo'shganlar. Xususan, Yaponiyada “Buyuk ipak yo'li ensiklopediyasi” nashr qilingan. 1877-yil mashhur nemis olimi Karl Rixtgofen o'zining “Xitoy” nomli yirik ilmiy asarida ulkan Yevroosiyo materigining turli qismlarini bog'lovchi yo'llar tizimini “Ipak yo'li” deb atagan, keyinchalik “Buyuk Ipak yo'li” atamasi qabul qilingan².

Miloddan avvalgi II asrgacha ham Sharq bilan G'arb o'rtasida O'rta Osiyo karvon yo'llari orqali amalga oshirilgan aloqalar mavjud bo'lgan. Bunga Tog'li Oltoydaagi Poziriy qo'rg'onidan topilgan Kichik Osiyoda tayyorlangan buyumlar, Afg'oniston va O'rta Osiyodan topilgan yunon buyumlari misol bo'lishi mumkin. Iskandar Maqduniy (qarang Aleksandr Makedonskiy) saltanati tuzilishi bilan bu aloqalar to'g'ri yo'lga solingan.

Buyuk Ipak yo'lining sharqiy qismini barpo etishda sug'diylar katta rol o'ynaganlar. Iskandar Maqduniy tomonidan Sug'diyona mamlakati istilo etilishi bilan ko'plab sug'diylar sharqqa tomon ko'chganlar va Buyuk ipak yo'lining markaziy qismini – O'rta Osiyodan tortib Xitoyning Chan'an shahrigacha bo'lgan oraliq masofada savdo faktoriyalari (manzilgohlari) bunyod etganlar. O'z navbatida Xan imperiyasi miloddan avvalgi II asrda o'z hududini O'rta Osiyo tomon kengaytirish siyosati yurgizib, bu yo'nalishga alohida e'tiborini qaratadi va bu yo'l haqida ma'lumot to'plash, ayg'oqchilik va diplomatik maqsadlarida elchi Chjan Szyanni yuboradi. Bu safar keyinchalik Buyuk Ipak yo'lini shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Suriyadagi O'rta dengizning sharqida joylashgan Giyerapol shahridan Serika (Xitoy)gacha bo'lgan masofa bo'ylab tuzilgan dastlabki batafsil yo'l ko'rsatkich makedoniyalik savdogar May Titsian (milodiy 100-yil) tomonidan tuzilgan. Bu ma'lumotlar Klavdiy Ptolomeyning “Geografik qo'llanma”sida saqdangan. Ptolemey o'z navbatida bu ma'lumotlarni tarixchi Marinning taxminan 107 – 114-yillar oralig'ida yozilgan va bizgacha yetib kelmagan asarlaridan olgan. Ushbu ma'lumotlarga kura, Buyuk ipak yo'li 2 kat (kiyem) ga bo'lingan: Giyerapoldan Toshminor (Toshqo'rg'on)gacha va Toshminordan Serikagacha. Yo'lining O'rta Osiyo

² Mo'minov Ibrohim. “Diod”. / O'zbek sovet ensiklopediyasi.– T., 1973. – B. 51.

qismi Ariya (hozirgi Turkmanistonning janubiy va Afg'onistonning shimoliy-g'arbida joylashgan qadimiy viloyat) dan boshlangan. Ariyadan yo'l shimolga Marg'iyonadagi Antioxiyaga (Bayramali shahri yaqinidagi ko'hna Marv shahri xarobasi) ketgan, so'ngra sharqqa burilib, Baktra (Shimoliy Afg'onistondagi Balx shahri)ga borgan. Bu yerdan yo'l shimoliy tomon yo'nalib Termiz atrofida Amudaryodan o'tilgan va so'ngra 2 tomonga ketilgan. Birinchisi, shimoldagisi bo'ylab Temir darvoza orqali Marokanda (Samarqand)ga, u yerdan Farg'onaga ketilgan. Ikkinchisi, janubdagisi esa Surxondaryo vodiysi bo'ylab komedlarning tog'li o'lkasiga (hozirgi Qorategin) olib borgan. Har ikki yo'nalish ham Toshminorga olib borgan. Bu yerdan yo'l ehtimol shimoli-g'arbgga Koreya va Yaponiyaga ketgan bo'lsa kerak.

Milodiy V – VIII asrlarda Buyuk Ipak yo'lining Yettisuv orqali Choch (Toshkent vohasi), Sug'd, so'ngra Poykend, Marv bo'ylab Eron Xurosoniga eltuvchi shimoliy qismi muhim ahamiyat kasb etgan. Bu – Vizantiya imperiyasi va Xitoy imperiyasi o'rtasidagi Buyuk ipak yo'li edi³.

Umuman olganda Buyuk Ipak yo'li miloddan avvalgi II asrdan qariyb eramizning XV asrigacha faoliyat ko'rsatgan. Shubhasiz, Ipak yo'li orqali nafaqat nodir tovarlar olib o'tilgan, balki bilim, madaniyat, texnologiya almashinuvi, diplomatik aloqalar ham amalga oshirilgan.

Buyuk Ipak yo'li bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. 1987-yilda YuNESKO madaniy taraqqiyot bo'yicha BMTning umumjahon dekadasi doirasida "Ipak yo'li – muloqot yo'li" xalqaro dasturini qabul qildi. Bu dasturning asosiy maqsadi – Sharq bilan G'arb o'rtasida yanada mustahkamroq madaniy va iqtisodiy aloqalar o'rnatish, ushbu buyuk qit'alarda yashovchi ko'p sonli xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshilashdan iborat. Bugungi kunda Buyuk ipak yo'li masalasida ko'plab xalqaro ilmiy konferensiyalar va seminarlar o'tkazilmoqda. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab birgalikda xalqaro ekspeditsiyalar uyushtirilmoqda, kinofil'mlar yaratilmoqda, kitoblar, broshyuralar va maqolalar chop etilmoqda, ba'zi arxeologik va me'moriy yodgorliklar ta'mirlanmoqda. Shuningdek, ba'zi bir Sharq mamlakatlarida (Hindiston, Xitoy, O'zbekiston, Shri Lanka, Yaponiya) Buyuk Ipak yo'li o'rganish bo'yicha maxsus ilmiy institutlar barpo etilgan⁴.

1997-yil may oyida O'rta Osiyoni Eron bilan bog'lagan Saraxs – Mashhad temir yo'l uchastkasi qurilishi tugallandi, bu bilan O'rta Osiyo mamlakatlari Fors qo'ltig'iga, Yevropa mamlakatlari esa O'rta Osiyoga chiqish imkoniga ega bo'ldilar. Ilmiy va madaniy dasturlardan tashqari Buyuk Ipak yo'li tiklash bo'yicha jahonshumul ahamiyatga ega bo'lgan loyiha amalga oshirilmoqda (Yevropa-Kavkaz-Osiyo transport yo'lagi (TRACECA)).

³ Mo'minov Ibrohim. "Aba". / O'zbek sovet ensiklopediyasi. – T., 1971. – B. 9.

⁴ Buyuk Ipak yo'li / https://uz.wikipedia.org/wiki/Buyuk_Ipak_yo'li

O'zbekistonda zamonaviy Buyuk Ipak yo'lini tiklashga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, 2022-yil 23-avgust kuni Samarqand zaminida "Buyuk ipak yo'li" xalqaro turizm markazi ochilganligi⁵ va unda davlatimiz rahbari ishtirok etib, nutq so'zlaganligi ham fikrimiz dalilidir.

Foydalanilgan adaboyotlar:

1. Mo'minov, Ibrohim. "Aba". / O'zbek sovet ensiklopediyasi. – T., 1971. – 570 b.
2. Mo'minov Ibrohim. "Diod". / O'zbek sovet ensiklopediyasi. – T., 1973. – 400 b.
3. Buyuk Ipak yo'li / https://uz.wikipedia.org/wiki/Buyuk_Ipak_yo'li
4. "Buyuk ipak yo'li" xalqaro turizm markazi – betakror durdona / <https://kknews.uz/oz/113061.html>

⁵ "Buyuk ipak yo'li" xalqaro turizm markazi – betakror durdona / <https://kknews.uz/oz/113061.html>